

Stanisław Koziara

Od skrzyni do skarbnicy tradycji.

Uwagi o biblizmie *arka przymierza*

Wielowiekowa obecność tekstu biblijnego w dziejach polszczyzny zaznaczyła swój trwały ślad na wielu poziomach systemu językowego: od jednostek leksykalnych, schematów składniowych i konstrukcji frazeologicznych po repertuar różnorodnych środków stylistycznych. Rosnące, szczególnie w ostatnim czasie, zainteresowanie tą sferą wpływów na język polski, zaowocowało szeregiem ujęć w znacznym stopniu przybliżających skalę i rodzaj owych zależności, nie wyczerpując jednak wielu kwestii, które nadal pozostają zadaniami stojącymi zarówno przed językoznawcami, jak też biblistami i historykami literatury. Poniższy szkic, będący swego rodzaju formą mikroanalizy, stawia sobie za cel prześledzenie losu i statusu formalno-semantycznego jednej z jednostek, która współtworzy zasób utrwalonych biblizmów polszczyzny. Jest nią wyrażenie *arka przymierza*, znajdujące wielokrotne potwierdzenia na kartach biblijnych. Zanim jednak przystąpimy do realizacji owego zadania, na wstępie należy postawić pytanie: czym była biblijna Arka przymierza w swoim religijnym i realnym wymiarze?

Otóż z punktu widzenia religijnego stanowiła swego rodzaju przenośne sanktuarium i centrum kultu w czasie wędrówki Izraelitów do Kanaanu, widzialny znak przymierza Boga z ludem wybranym – miejsce, gdzie przechowywano dwie kamienne tablice z wrytymi przez Mojżesza na polecenie Jahwe słowami dekalogu. Tradycja nowotestamentowa wzbogaca zasób znajdujących się w Arce kultowych rekwizytów o naczynie z manną oraz laskę Aarona, upatrując w nich symboliczną prefigurację tajemnicy wcielenia Syna Bożego.

W realnym wymiarze była zaś skrzynią wykonaną z drzewa akacjowego o wymiarach ok. 1,40 m x 0,80 m x 0,80 m, dwustronnie połączoną, z umieszczonym na czterech krańcach części górnej złożonym ornamentem w postaci figur geometrycznych. Jej zamknięcie stanowiła złota płyta zwana przeblągalią, którą w Dniu Pojednania (*Jom Kippur*) arcykapłan skrapiał krwią zwierząt. Dwa drążki umocowane

obustronnie po bokach umożliwiały jej przenoszenie. Podczas oblężenia Jerycha obnoszono ją triumfalnie wokół murów miasta. Przez pewien czas przechowywano kolejno w Szilo i Betel. W czasie wojny z Izraelitami zdobyta została przez Filistynów, którzy wkrótce zwrócili ją jednak, upatrując w jej posiadaniu przyczynę doznanych klęsk. Przejęta ponownie przez Izraelitów na mocy postanowienia króla Dawida spoczęła na górze Syjon, a następnie za panowania Salomona w miejscu najświętszym, jakim była świątynia jerozolimska. Po zdobyciu przez Babilończyków pod wodzą Nabuchodonozora II Jerozolimy (586 rok przed Chrystusem) i zburzeniu świątyni, najprawdopodobniej została wywieziona do Babilonii i zniszczona¹.

Tradycja biblijna ponad stokrotnie przywołuje nazwę owej skrzyni, głównie w obrębie ksiąg Starego Testamentu, gdzie zdecydowaną przewagę zyskały jej znaczenia realne. Zaledwie dwukrotne poświadczenia nowotestamentowe nadają wyrażeniu sens symboliczny, odnosząc je do Chrystusa, zapowiedzianego i wcielonego Słowa.

W Biblii hebrajskiej dominującą postacią stanowi wyrażenie *arón habberit* (*berit*) (arka przymierza) obok równorzędnych form w rodzaju *arón Jahwe* (arka Jahwe), *arón Elohim* (arka Boga), którym w Septuagincie odpowiadają analogiczne konstrukcje typu: κιβωτός διαθήκης, κιβωτός θεοῦ. W Wulgacie z kolei prymat należy do wyrażzeń o ekwiwalentnym w stosunku do tekstu hebrajskiego i greckiego znaczeniu w rodzaju: *arca foederis* (arka przymierza) i *arca testamenti* (arka testamentu, świadectwa)². O wiele bogatszy okazuje się repertuar rodzimych odpowiedników owych miejsc biblijnych. W pierwszej kolejności spójrzmy na zasób form ekwiwalentnych odnośnych do miejsc w obrębie ogółu pełnych polskich tłumaczeń biblijnych³. Wyniki tych ekscerpacji przynoszą w sumie blisko 70 wariantów tekstowych, wśród których bynajmniej niepierwszorzędną pozycję zajmuje postać *arka przymierza*⁴. W przekładach staropolskich w prymarnych rolach pojawiły się takie postaci, jak: *archa Pańska*, *archa Boża*, *skrzynia*, *skrzynia Boża*, *skrzynia Pańska*,

¹ Zob. m.in. *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, tłum. bp K. Romaniuk, Poznań 1990, s. 59–60 oraz: *Encyklopedia katolicka*, t. I, pod red. F. Gryglewicza, R. Łukaszyka, Z. Sulowskiego, Lublin 1989, s. 922–924.

² Niezależnie od wyrażenia *arka przymierza* Pismo Święte przywołuje także, głównie na kartach Księgi Rodzaju, pokrewną konstrukcję z użyciem leksemu *arka*. Jest nią wyrażenie *arka Noego*, pojawiające się w kontekście biblijnego opisu potopu, które zyskało w języku polskim osobny status jednostki utrwalonej.

³ Stanowią je wszystkie pełne przekłady Pisma Świętego w języku polskim, od XVI-wiecznej Biblii Leopolity po współczesny przekład bpa Kazimierza Romaniuka zwany Biblią warszawsko-praską. Szersze noty bibliograficzne o poszczególnych tłumaczeniach patrz: Wykaz źródeł. Teksty biblijne.

⁴ Tak liczne postaci wariantywne są w znacznej mierze dowodem trudu poszukiwania przez poszczególnych tłumaczy form ekwiwalentnych, lecz zróżnicowanych, głównie w tych częściach tekstu biblijnego, gdzie pojawiają się one w bezpośrednim sąsiedztwie. Chęć uniknięcia stylistycznej monotonii stanowiła w tym wypadku jedną z ważniejszych dyrektyw translacyjnych. Pełną prezentację odnośnego materiału przynosi moja praca poświęcona procesowi kształtowania się i przemianom zasobu polskiej frazeologii o proveniencji biblijnej: S. Koziała, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków 2001, s. 45–52. Ze względu na brak konsekwencji w ortograficznym zapisie cytowanych form w rodzimych przekładach, ogół postaci tekstowych omawianego wyrażenia w niniejszym opracowaniu przytoczony został w piśmowni właściwej nazwom pospolitym, tj. z użyciem malej litery.

skrzynia przymierza, skrzynia świadectwa. W nowszych tłumaczeniach rolę tę pełnią głównie formy: *arka Boża, arka świadectwa, arka przymierza Jahwe* oraz *arka przymierza*. Wśród pełnych polskich tłumaczeń Biblii ta ostatnia postać pojawia się jako jeden z ekwiwalentów biblijnego wyrażenia dopiero w Biblii Tysiąclecia (1965) i następnie, bynajmniej nie w roli wyłącznej, w najnowszych translacjach. Natomiast nieznana jest jeszcze najstarszym tłumaczeniom Pisma Świętego: od Biblii Leopoldy (1561) do Biblii gdańskiej (1632). Najbliższy jej staropolski prototyp kryje się niewątpliwie w postaci *archa przymierza*, dość licznie obecnej jedynie w Biblii Leopoldy. Wyróżniający leksem *archa* nie tworzy jednak w tym przypadku prostej adaptacji fonetycznej na grunt polski łacińskiego rzeczownika *arca*, lecz stanowi jedno z licznych w tym przekładzie staropolskim świadectw leksykalnego zapożyczenia z języka czeskiego⁵.

Jak zatem z powyższego widać, w obrębie ogółu staropolskich, pełnych przekładów Biblii brak jeszcze poświadczeń utrwalonej postaci wyrażenia *arka przymierza*. Spośród kompletnych tłumaczeń ta forma po raz pierwszy pojawia się we współczesnym przekładzie, jakim jest Biblia Tysiąclecia.

Rodzi się jednak pytanie, czy świadectw jej obecności nie kryją osobne staropolskie przekłady Nowego Testamentu, gdzie, jak wspomniano, dwukrotnie tekst biblijny nawiązuje do *arki przymierza*? Potencjalnym terenem upowszechnienia się owej konstrukcji mógł stać się także któryś ze starszych przekładów Psalterza, gdzie z kolei hebrajska postać wyrażenia znajduje swe poświadczenie pojedynczo w Ps 132, 8. Konfrontacja pod tym względem najstarszych, osobnych tłumaczeń Nowego Testamentu, wyrosłych zarówno z tradycji katolickiej, jak też protestanckiej, nie stwarza jednak podstaw do wniosku, iż ten krąg rodzimych tłumaczeń biblijnych stanowił wzorzec dla interesującego nas wyrażenia. Fakt ten daje się stwierdzić dopiero w nowszych, XX-wiecznych przekładach Nowego Testamentu⁶. Również wyniki ekscepcji paralelnych miejsc ogółu średniowiecznych Psalterzy (floriański, puławski, krakowski) nie wskazują bynajmniej na tak wczesne pojawienie się wzorca dla omawianej konstrukcji, przynosząc wyrażenia w rodzaju: *skrzynia świętości, arka poświęcenia*⁷. Nieco lepszym tropem w drodze poszukiwania wzorca dla interesującego nas wyrażenia okazują się XVI-wieczne, głównie poetyckie, translacje Psalterza. Po-

⁵ Najbardziej prawdopodobnym źródłem zapożyczenia formy *archa* był w tym przypadku język czeski, gdzie rzeczownik ten obecny jest w zabytkach staroczeskich już w XIV wieku, por. J. Reczek, *Bohemiśmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław 1968, s. 33. Zdaniem niektórych leksem *archa* należy uważać za pożyczkę z języka staro-wysoko-niemieckiego, która następnie poprzez medium czeskie przedostała się do języka polskiego, por. T. Czarniecki, *Najstarsze polskie słownictwo religijne o rodowodzie niemieckim*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 22.

⁶ Ekscepcją objęte zostały w tym wypadku osobne XVI-wieczne tłumaczenia Nowego Testamentu, katolickie oraz protestanckie, a także dla celów porównawczych popularne przekłady współczesne. Szersze noty bibliograficzne patrz: Wykaz źródeł.

⁷ Por. E. Woźniak, *Słownictwo i frazeologia psalterza krakowskiego (1532) na tle ówczesnych przekładów biblijnych*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica 41”, Łódź 2002, s. 53–54.

stać *archa przymierza* pojawia się tutaj pojedynczo w poetyckiej parafrazie tej księgi biblijnej, która w roku 1558 wyszła spod pióra Jakuba Lubelczyka. Jest to jednakże odosobniony, także z udziałem leksyki obcej (*archa*), ślad psalterzowy i zarazem najstarszy wzorzec leksykalny omawianego biblizmu. Jak zatem widać, również i ten krąg biblijnych translacji, jakimi są osobne starsze tłumaczenia Nowego Testamentu i Psalterza, trudno uważać za źródła upowszechnienia się wyrażenia *archa przymierza*.

Stan ten znajduje także w pełni potwierdzenie w głównych źródłach i zasobach leksykografii staropolskiej. *Słownik staropolski* w ogóle nie odnotowuje jeszcze obecności tego rodzaju wyrażenia, wskazując jedynie na pojedyncze świadectwa tekstowe równorzędnych przed końcem XV wieku form jednoleksemowych: *archa* i *arka*. Z kolei *Słownik polszczyzny XVI wieku*, przy stosunkowo licznych już poświadczeniach leksemu *arka*, tylko raz przywołuje jego użycie w postaci połączenia *arka przymierza* w ślad za wspomnianą parafrazą Psalterza Lubelczyka, ale faktu tego nie potwierdza już w swoim *Słowniku* Samuel Bogumił Linde, dla którego obce zapewne było utrwalone zespolenie wyrazowe *arka przymierza*. Spośród niebiblijnych źródeł omawiana konstrukcja pojedynczo udokumentowana została także przez pierwsze zeszyty najnowszego *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* w postaci przytoczenia z traktatu Stanisława Leszczyńskiego *Głos wolny wolność ubezpieczający* z 1773 roku, gdzie wyrażenie *arka przymierza* umieszczone zostało wyłącznie w kontekście jego realnego znaczenia biblijnego.

Znacznie więcej o losach biblizmu *arka przymierza* dowiadujemy się z późniejszych źródeł leksykograficznych. Z grupy słowników ogólnych tę postać wyrażenia po raz pierwszy odnotuje *Słownik wileński*, poprzestając jedynie na eksplikacji jego realnego znaczenia. Identyczne dane przynosi *Słownik warszawski*. Na wykształcanie się nowego, przenośnego znaczenia wyrażenia wskazują dopiero nowsze opracowania słownikowe. Pierwszym z nich jest *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego, gdzie obok znaczenia kanonicznego wskazano na nową, przenośną wartość semantyczną zespolenia *arka przymierza*, ilustrowaną odsyłaczem tekstowym do Pieśni Wajdeloty z IV części *Konrada Wallenroda* Adama Mickiewicza, w brzmieniu: „O wieści gminna, ty arko przymierza między dawnymi i młodszymi laty: w tobie lud składa broń swego rycerza, swych myśli przędzę i swych uczuć kwiaty”. Podkreślone w tym źródle leksykograficznym nowe znaczenie dokonane zostało jedynie poprzez użycie kwalifikatora *przen.*, z pominięciem natomiast jego eksplikacji.

Ten stan słownikowego opisu wyrażenia znajdzie potwierdzenie także w *Słowniku frazeologicznym* Stanisława Skorupki. I tym razem brak jednak eksplikacji znaczenia przenośnego. Nieobecność jednostki w najnowszych zbiorach frazeologicznych polszczyzny zdaje się sugerować jej ograniczony stylowo status, o czym świadczy brak poświadczania owego wyrażenia w świeżo opracowanym *Słowniku frazeologicznym współczesnej polszczyzny* Stanisława Bąby i Jarosława Liberka. To znajdujemy natomiast w najnowszych zbiorach rodzimych biblizmów wraz z eksplikacją współczesnego znaczenia przenośnego. *Mały słownik biblizmów języka pol-*

skiego Jana Godynia owo wtórne znaczenie wyrażenia *arka przymierza* ujmuje jako: 'o kimś lub o czymś, co łączy przeszłość z teraźniejszością' z jednoznaczną sugestią, iż w tym znaczeniu konstrukcja początek swój bierze z kart *Konrada Wallenroda*. Podobne dane wnosi *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych* Anny M. Komornickiej. Pokrewne opracowanie, jakim jest zbiór *Skrzydlate słowa* Henryka Markiewicza i Andrzeja Romanowskiego, także przytacza wyrażenie w ślad za Mickiewiczem, ale jedynie nawiasowo, przy haśle *Skrzynia przymierza* w części prezentującej jednostki o proveniencji biblijnej. Przemilcza obecność konstrukcji *Nowa księga przysłów polskich* pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego.

W świetle powyższych danych dość jednoznacznie widać, iż obecność utrwalonego połączenia wyrazowego *arka przymierza* w zasobach leksykografii jest zjawiskiem późnym (druga połowa XIX wieku), jeszcze późniejszym jest pojawienie się jego znaczenia przenośnego 'o kimś lub o czymś, co łączy przeszłość z teraźniejszością'. Konsekwentnie w tym ostatnim przypadku źródła owego znaczenia leksykografowie upatrują w przywołanym fragmencie z powieści poetyckiej Mickiewicza.

Czy jednak biblizm *arka przymierza* zarówno w swej formie, jak też przenośnym znaczeniu jest pomysłem Mickiewicza? Teza o zapożyczeniu samej formy z Biblii Leopolda czy też Psalterza Jakuba Lubelczyka, gdzie, jak wspomniano, pojawia się pojedynczo, wydaje się możliwa, aczkolwiek mało prawdopodobna, chociażby z racji jej jeszcze nie w pełni spolszczonej postaci *archa przymierza*. Równie niepewne okazuje się drugie ze źródeł starszych, tj. traktat (*notabene* o wątpliwym autorstwie) Stanisława Leszczyńskiego.

W poszukiwaniu ewentualnego źródła i wzorca, jakim mógł posłużyć się Mickiewicz, należy zatem wyjść poza kanon biblijny. O wiele pewniejszym tropem wydaje się w tym wypadku krąg staropolskich modlitw i litanii, gdzie forma *Arka przymierza*, jako jeden z tytułów-atrybutów, odnoszony bywa do Matki Bożej, jako tej, która niczym akacja skrzynia chroniąca dekalog, przechowuje w swym łonie Słowo wcielone – Chrystusa, stając się tym samym swoistym zwornikiem pomiędzy Starym i Nowym Przymierzem. W literaturze patrystycznej po raz pierwszy użyje tego tytułu w odniesieniu do Maryi św. Ambroży (IV wiek po Chrystusie) w łacińskiej postaci *Arca foederis*, by następnie pośród innych tytułów, jak: *Regina mundi* (Królowa świata), *Regina caelorum* (Królowa niebios), *Stella matutina* (Gwiazda zaranna) wejść do kanonu łacińskiego *Officium parvum*, zatwierdzonego ostatecznie w roku 1615 przez papieża Pawła V, a w rok później wydanego w Rzymie. Prawdopodobnie już w tym samym roku anonimowy zakonnik jezuicki z kościoła św. Barbary w Krakowie dokonał jego polskiego tłumaczenia, które następnie przyjmie się w tradycji pod nazwą *Godzinki* (pierwotny tytuł: *Officium abo Godzinki o przenczystszym i niepokalanym poczęciu naświetszej Panny Maryjej...*). W jej części hymnicznej odmawianej na Tercję wstępna inwokacja brzmi: *Witaj, Arko Przymierza, tronie Salomona / Tęczo, wszechmocną ręką z pięknych farb złożona*¹.

¹ O historii tego gatunku modlitw w okresie staropolskim, w tym również o polskim tłumaczeniu *Officium parvum* szczegółowo traktuje artykuł M. Karpluk, *Ze studiów nad językiem modlitw staropolskich*:

Popularność na gruncie polskim owych modlitw, jakimi były *Godzinki*, zaznacza się już wyraźnie w XVI wieku, czego dowód stanowi napastliwy tekst innowiercy Marcina Krowickiego, zarzucający katolikom „uczynki diabelskie” w postaci „rózanych wianków i Godzinek Panny Maryjej”⁹. Przełom XVI i XVII wieku, odznaczający się wyraźnym ożywieniem kultu Najświętszej Maryi Panny, przyczyni się do dalszego upowszechnienia tej formy modlitwy, która w mniej lub bardziej odmienionej postaci przetrwa do dziś. Częściowo na kanwie tekstowej *Godzinek* tworzyć się będzie także skład równie popularnych modlitw, jakimi są litanie, z *Litanii loretańskiej* na czele, której kult publiczny w Kościele katolickim począł się szerzyć od połowy XVIII wieku za sprawą urzędowego jej zatwierdzenia przez papieża Benedykta XIV. *Arka przymierza* i w tym przypadku pojawia się jako jeden z wielu tytułów odnoszonych do Matki Bożej¹⁰.

Trudno zaiste uwierzyć, aby ta powszechna forma modlitwy, jaką od kilku stuleci stanowią *Godzinki* i *Litanie*, nadające swoisty rys polskiej religijności, obca była autorowi *Konrada Wallenroda*. Co więcej, wydaje się, iż Mickiewicz w sposób całkowicie świadomy sięga w *Pieśni Wajdeloty* nie tylko po sam motyw biblijnej *arki przymierza*, ale w sposób w pełni zamierzony kreuje analogiczne w stosunku do tytułu Maryjnego przesłanie symboliczne. W pewnym uproszczeniu analogia ta przyjmie postać: tak jak Maryja, przechowująca Chrystusa–Słowo – stanowi wypełnienie Starego i zapowiedź Nowego Przymierza, tak pieśń gminna staje się skarbnicą tradycji, arką przymierza „między dawnymi i młodszymi laty”.

Do sfery osobliwości użycia owej konstrukcji dodać należy także fakt, iż Mickiewicz posłużył się nią na prawach szczególnych, gdyż jednostka ta w całym słowniku autora sytuuje się jako *hapaks legomenon*. Mimo iż *Słownik Języka Adama Mickiewicza* odnotowuje ośmiokrotne użycie leksemu *arka*, to jednakże tylko raz wchodzi on w utrwalone połączenie *arka przymierza* z równie jednostkowym przesłaniem symboliczno-kulturowym.

Podsumowując powyższy wywód, należy stwierdzić, iż losy biblizmu *arka przymierza* w polszczyźnie zdecydowanie odbiegają od tych, które zwykle towarzyszą utrwalomym konstrukcjom o proveniencji biblijnej. Jego droga do zasobu utrwalonych frazeologizmów nie biegnie bowiem wprost ze źródła tekstu kanonicznego, gdzie jednostka ta posiada swój wielokrotny prototyp o wyraźnej denotacji realnej i potencjalnych jedynie znaczeniach symbolicznych. Terenem pojawienia się tych ostatnich stają się o wiele bardziej wskazane teksty modlitewne z wyraźnie zaznaczoną już wokół owej jednostki sferą znaczeń wtórnych. Ich przekodowanie do dziedziny użyć literackich za sprawą poematu Mickiewicza zdaje się dopiero zamykać proces petryfikacji omawianej jednostki oraz wykształcania się jej nowego zna-

Godzinki, [w:] *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, pod red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin 1988, s. 103–132. Początki zaś oraz losy i miejsce *Małego oficjum* w liturgii Kościoła szczegółowo prezentuje praca: J.J. Kopeć, *Bogurodzica w kulturze polskiej XVI wieku*, Lublin 1997, s. 322–326.

⁹ M. Karpluk, *Ze studiów...*, s. 105.

¹⁰ Por. ks. J. Kútnik, *Litania loretańska*, Kraków 1983, s. 168–170.

czenia. Kierunek i rodzaj tych zmian oznacza tym samym semantyczne przesunięcie wyrażenia *arka przymierza* ze sfery użyć i znaczeń *stricte* religijnych do literackich, czy też szerszej kulturowych. Tym samym więc za sprawą poematu Mickiewicza konstrukcja ta przebyła na gruncie polszczyzny swoistą peregrynację semantyczną od „skrzyni” do „skarbnicy tradycji”¹¹.

Wykaz źródeł

Opracowania leksykograficzne

- Słownik języka polskiego* przez Samuela Bogumiła Linde. Wydanie drugie, poprawne i pomnożone, t. I–VI, Lwów 1854–1860
- Słownik języka polskiego*, opr. A. Zdanowicz, M. Szyszko-Bohusz, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, F. Czepieliński, W. Korotyński, B. Trentowski, t. I–II, Wilno 1861
- Słownik języka polskiego*, opr. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927
- Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. I–XI, Kraków 1953–2002
- Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969
- Słownik języka Adama Mickiewicza*, pod red. K. Górskiego, S. Hrabca, t. I–XI, Wrocław 1962–1983
- Słownik polszczyzny XVII wieku*, pod red. M.R. Mayenowej i F. Peplowskiego, t. I–XXVI (A–P), Wrocław 1966–2000
- S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1967–1968
- Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował zespół redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978
- H. Markiewicz, A. Romanowski, *Skrzydlate słowa*, Warszawa 1990
- A.M. Komormicka, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Łódź 1994
- J. Godyń, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, Kraków–Warszawa 1995
- Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, t. I, Kraków 2001
- S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2002

¹¹ O tym, iż w polszczyźnie biblizm ów zyskał status wyróżniony, zdaje się dodatkowo świadczyć brak wyrażenia o analogicznej randze w pokrewnych, innojęzycznych zasobach tego rodzaju konstrukcji. I tak odpowiednik polskiego wyrażenia w języku czeskim *archa úmluvy* w zasadzie poprzestaje na realnobilijnej denotacji i nie współtworzy czeskich frazemów o proveniencji biblijnej. Z kolei rosyjski odpowiednik tekstowy *ковчез завета* w ogóle nie zyskał statusu jednostki o utrwalonej łączliwości i nie wszedł do kanonu biblizmów języka rosyjskiego, por. odpowiednio: P. Oufednik, *Aniž jest co nového pod sluncem. Slova, rčení a úsloví biblického původu*, Praha 1994; Н. Николаюк, *Библейское слово в нашей речи. Словарь-справочник*, Санкт-Петербург, 1998.

Teksty biblijne

- Septuaginta id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1935
- Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. E. Elliger et W. Rudolph, Stuttgart 1984
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, prep. R. Gryson, Stuttgart 1994
- Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język (...), nowo wyłożone*, Kraków 1561 (Biblia Leopoldy)
- Biblia święta, To jest Księgi Starego i Nowego Zakonu (...), z pilnością i wiernie wyłożone*, Brześć Litewski 1563 (Biblia brzeska)
- Biblia. To jest Księgi Starego i Nowego Przymierza (...), na polski przełożone*, Nieśwież 1572 (Biblia nieświejska)
- Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu (...), na polski język znowu z pilnością przełożone (...)*, Kraków 1599 (Biblia Wujka)
- Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza (...), na polski pilnie i wiernie przetłumaczone*, Gdańsk 1632 (Biblia gdańska)
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół polskich biblistów pod redakcją benedyktynów tyńieckich, Poznań 1965 (Biblia Tysiąclecia)
- Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu nowy przekład (...)* opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, Warszawa 1975 (Biblia warszawska)
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępem i komentarzami*, opracował zespół pod redakcją ks. M. Petera, ks. M. Wolniewicza, Poznań 1973–1975 (Biblia poznańska)
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* opracował K. Romaniuk (...), Warszawa 1997 (Biblia warszawsko-praska)
- Nowy Testament polskim językiem wyłożony (...)*, Kraków 1556 (Nowy Testament Scharffenbergera)
- Nowy Testament. To jest wszystkie pisma Nowego Przymierza (...)*, Raków 1577 (Nowy Testament M. Czechowica)
- Nowy Testament w przekładzie Ks. Dr Jakuba Wujka T.J. z roku 1593*, wstępem i uwagami poprzedził ks. W. Smereka, Kraków 1966
- Pismo Święte Nowego Testamentu, nowy przekład z Wulgaty (...)*, przekład ks. E. Dąbrowski, Poznań 1947
- Pismo Święte Nowego Testamentu*, tłumaczył z języka greckiego ks. S. Kowalski, Warszawa 1957
- Psalterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki*, wydali R. Ganszyniec, W. Taszycki, S. Kubica (...), Lwów 1939
- Psalterz puławski*, opracował S. Słoński, Warszawa 1916
- Psalterz albo kościelne śpiewanie króla Dawida (tzw. Psalterz krakowski)*, Biblioteka Tradycji Literackich, nr 25, Kraków 1999

Żołtaz Dawidów przez Mistrz Walentego Wróbla z Poznania na rzecz polską wyłożony,
Kraków 1539

Psalterz Dawida, onego świętego a wiecznej pamięci godnego króla i proroka (...), Kraków
1558 (tłum. J. Lubelczyka)

J. Kochanowski, *Psalterz Dawidów*. Fototypia – transkrypcja, opracował J. Woronczak,
Wrocław 1982

*Psalterz Dawidów w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1594 roku, transkrypcja, słowo wstępne
i komentarze ks. J. Frankowski, Warszawa 1993*

